

головуючий на засіданні ГА ООН за півгодини до закінчення роботи сесії готувався розпочати процедуру голосування за англійсько-американський проект резолюції, В. Тарасенко вийшов за трибуну і виголосив промову. Завдяки цим діям українському дипломату вдалося затягти час і не дозволити головуючому поставити на голосування англійсько-американський проект резолюції. Оскільки позачергова сесія ГА ООН не змогла до встановленого терміну прийняти резолюцію альтернативну щодо рішення ГА ООН від 19 листопада 1947 р., то рішення останньої про утворення на території Палестини двох незалежних держав, а саме єврейської та арабської, залишилося остаточним розв'язанням палестинської проблеми [8, с. 61-63].

За розпорядженням президента Г. Трумена його радник з питань внутрішньої політики К. Кліффорд почав терміново готувати документи з можливого визнання єврейської держави. Держсекретар Дж. Маршалл був не задоволений, що без його відома готуються матеріали з такого важливого зовнішньополітичного питання. Він наголошував, що внутрішньополітичні інтереси не повинні визначати напрямки зовнішньої політики [10, с. 614-615].

У Тель-Авіві 14 травня 1948 р. було проголошено утворення незалежної держави Ізраїль. На Близькому Сході виникла якісно нова політична ситуація. У зв'язку з цим перед США постало завдання терміново сформулювати нову політичну лінію. Американське керівництво усвідомило, що на Близькому Сході виникли нові реалії, які вимагали швидкого корегування політичної лінії США в цьому питанні. США не хотіли, щоб новостворена єврейська держава звернулася за допомогою до СРСР. Американці боялися, що СРСР може використати Ізраїль, як клин для свого проникнення на Близький Схід. Зволікання з позицією щодо визнання Ізраїлю могло коштувати американцям перетворення єврейської держави у форпост радянського впливу в близькосхідному регіоні [12, с. 3]. Під час прийняття рішення про визнання Ізраїлю Г. Трумен керувався також внутрішньополітичними міркуваннями. Політичні радники президента вважали, що не підтримання створення єврейської держави спричинить негативні внутрішньополітичні наслідки, які в рік президентських виборів можуть мати потенційно згубні наслідки для Г. Трумена. Визнання Ізраїлю гарантувало б демократам прихильність з боку єврейських виборців, особливо в Нью-Йорку. Відомі політики-демократи також переконували Г. Трумена негайно визнати Ізраїль [13, с. 39-40].

Через одинадцять хвилин після проголошення держави Ізраїль Г. Трумен підписав заяву про фактичне – "де-факто" – її визнання. США першими визнали Ізраїль, що забезпечило новій державі швидке і успішне визнання більшістю країн світу [3, с. 229]. Однак якщо

США визнали Ізраїль "де-факто", то СРСР 18 травня 1948 р. прийняв рішення не тільки про фактичне, але і про повне визнання нової держави, тобто, "де-юре" [7, с. 97]. Тільки після того, як в Ізраїлі 25 січня 1949 р. пройшли перші демократичні вибори США визнали нову державу "де-юре" [3, с. 233-234].

Утворення Ізраїлю стало можливим лише за обопільною згодою США та СРСР, які підтримали резолюцію ООН про утворення Ізраїлю керуючись своїми власними геополітичними розрахунками. Прихильність наддержав до ідеї створення єврейської держави в Палестині була обумовлена їх спільним бажанням послабити позиції Великої Британії у Палестині, яка була ключем до всього Близького Сходу з його великими запасами нафти. Непослідовність американської політики щодо питання про утворення Ізраїлю була зумовлена зіткненням двох стратегічних ліній у президентській адміністрації – проарабської (співробітники держдепартаменту) та проєврейської (радники Г. Трумена). Не зважаючи на всю складність ситуації довкола питання про створення держави Ізраїль, єврейському народу за підтримки міжнародної спільноти вдалося втілити в життя ідею власної незалежної держави, поява якої кардинальним чином змінила історію всього Близького Сходу. У майбутньому спільність підходів США та СРСР щодо даного питання зникла у зв'язку із намаганням розширити свої сфери впливу на Близькому Сході.

1. Ближневосточный конфликт: Из документов архива внешней политики РФ. 1947-1967. В 2 т. Том 1: 1947-1956. – М.: МФД, 2003. – 608 с.
2. Внешняя политика Советского Союза. 1947 год. Часть вторая: Документы и материалы. Июнь-декабрь 1947 года. – М.: Госполитиздат, 1952. – 456 с.
3. Злобин Н. Второй новый миропорядок: Геополитические головоломки / Николай Злобин. – М.: Эксмо, 2009. – 320 с.
4. Колобов О., Корнилов А., Сергунин А. Документальная история арабо-израильского конфликта. – Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского университета, 1991. – 173 с.
5. Коппель О. Конфликт шести десятилетий. Эволюция ближневосточного конфликта у светлі його впливу на систему регіональної безпеки // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – 2009. – № 86. (частина II). – С. 33-41.
6. Млечин Л. Зачем Сталин создал Израиль? / Леонид Млечин. – М.: Эксмо, Яуза, 2005. – 480 с.
7. Стрижов Ю. СССР и создание Государства Израиль / Юрий Стрижов // Международная жизнь. – 1995. – №11. – С. 94-97.
8. Тарасенко В. В останні хвилини перед голосуванням. Біля витоків створення Держави Ізраїль / Василь Тарасенко // Політика і Час. – 1997. – № 1. – С. 60-64; № 5-6. – С. 87-94.
9. Harry S. Truman. The Man from Independence. [ed. by William F. Levantrosser]. – N.Y.: Greenwood Press, 1986.
10. McCullough D. Truman / David McCullough. – N.Y.: Simon & Schuster, 1992. – 1117 p.
11. Pincus B. The Soviet government and the Jews. 1948-1967: A documented study / Benjamin Pincus. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984. – 612 p.
12. Rodman D. Arms transfers to Israel: the strategic logic behind American military assistance / David Rodman. – Brighton: Sussex Academic Press, 2007. – 129 p.
13. Rubenberg C. Israel and the American National Interest: A Critical Examination / Cheryl A. Rubenberg. – Urbana: University of Illinois Press, 1989. – 464 p.
14. Simha F. The birth of Israel: Myths and realities / Simha Flapan. – N.Y.: Pantheon books, 1987. – 277 p.
15. Smith C. Palestine and the Arab-Israeli conflict: a history with documents / Charles D. Smith. – Boston: Bedford/St. Martin's, 2001. – 541 p.

Надійшла до редколегії 27.01.10

Н. Гордіна, асп.

## ВПЛИВ ПОЛІТИКИ ГЛАСНОСТІ НА ФОРМУВАННЯ НАСТРОЇВ НАСЕЛЕННЯ УРСР (1986 – 1991)

*У статті розглядаються прояви політики гласності, особливості її впровадження в УРСР і наслідки для формування суспільно-політичних настроїв населення України.*

*The manifestations of the policy of glasnost, singularity of its introduction in Ukrainian SSR and results for the forming of social and political public mood in Ukrainian SSR are observed in the article.*

На сьогоднішній день актуальною темою вітчизняної історії є висвітлення періоду "перебудови" та здобуття Україною незалежності. Публіцистичні твори, брошури, статті про завдання та результати "перебудови" з'яви-

лися ще в період 1987-1991 років. Видавалися статті, які торкалися соціальних проблем "перебудови". Основними напрямками публікацій, присвячених вивченню даного періоду, є розкриття суспільно-політичних про-

цесів та явищ, де головна увага акцентується на політичних аспектах проблеми. Переважають дослідження, присвячені створенню нових партій, неформальних організацій та рухів.

Разом з тим, малодослідженим залишається питання настроїв населення, впливу різноманітних чинників на їх формування. Серед авторів, які започаткували розв'язання даної теми, слід відзначити О.Бойка у монографії "Нариси з новітньої історії України (1985 – 1991)", А.Русначенка "Пробудження. Робітничий рух на Україні 1989-1993 рр.", О.Гараня "Убити дракона: 3 історії Руху – та нових партій України", В.Литвина та інших. Зокрема, О.Бойко розглядає місце і роль гласності у контексті суспільно-політичних перетворень, еволюцію суспільних поглядів та процесів на початку 1990-х рр. до проголошення незалежності України. Проте основну увагу він приділяє політичним аспектам проблеми, мало торкаючись саме настроїв населення. А.Русначенко ґрунтовно досліджує особливості робітничого руху в Україні, визначивши чинники, що активізували цей рух. О.Гарань, розглядаючи неформальні організації кінця 1980-х – початку 1990-х, торкається проблеми розвитку суспільно-політичних процесів.

Проте, питання настроїв населення УРСР у період "перебудови", зокрема аспект впливу гласності на їх формування, залишається однією з тем, яка потребує більш глибокого дослідження.

У статті автор ставить за мету проаналізувати вплив гласності на формування суспільно-політичних настроїв населення УРСР у період "перебудови". Для досягнення мети поставлені завдання окреслити прояви гласності, визначити особливості її впровадження в УРСР, дослідити питання, які піднімалися у результаті послаблення цензури і проаналізувати реакцію на них населення України.

Для написання статті використані переважно матеріали архівних фондів Центрального державного архіву Громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади України та періодичних видань.

"Гласність" як політичний термін означає відкритість діяльності державних установ і свободу інформації. У другій половині 1980-х років на території СРСР цей термін став широко вживаним у контексті політики "перебудови", яку започаткував М. Горбачов. Гласність по суті була перехідним етапом до повноцінної свободи слова [3, с. 42].

Прийшовши до влади, у перших своїх промовах М. Горбачов відкрито заговорив про деякі проблеми у державі, зокрема про сповільнення економічного зростання. Це, фактично, були перші кроки на шляху до гласності, офіційно проголошеної у лютому 1986 р. на XXVII з'їзді КПРС, коли М.Горбачов висунув гасла "широкої демократії". Що означало перехід від політики прискорення, в контексті поліпшення управління економікою, і активізації "людського фактору", до більш радикальних реформ.

Впровадження гласності виражалось у обговоренні існуючих у суспільстві проблем, поглибленні політики критики і самокритики керівництва, заохоченні критики і пропозицій "знизу", реабілітації несправедливо засуджених, визнання помилок попередніх десятиліть радянської влади.

Проте, гласність не була повноцінною. У кожному з її проявів були обмеження, свідомо накладені керівництвом [3, с. 43]. Це свідчить про те, що влада намагалася використати гласність для заохочення населення до діяльності, для здобуття суспільної підтримки намічено-

го курсу. Природно, що цей процес прагнули зробити контрольованим.

Впровадження гласності не було одномоментним. Це був процес, який почався і поширювався з Москви більш повільними темпами розгортався у республіках. На території УРСР він мав свої особливості. На рівні з обговоренням проблем, які були актуальними для усього Союзу, у республіці поставали і набували гостроти власні не вирішені питання. Вони були продиктовані суперечливою українською історією, специфікою суспільно-політичної ситуації УРСР. До них належали проблеми національного характеру – становище української мови, замовчувані раніше історичні факти, а також проблеми екології.

Питання мови національно-свідома інтелігенція **підняла** одним з перших. Вже у 1987 р. члени спілки письменників УРСР О.Гончар, І.Драч, Б.Олійник та інші у своїх доповідях звернули увагу на це питання. У пресі, зокрема в "Літературній Україні", з 1987 р. зростає кількість публікацій, що спонукали шанувати українську мову і традиції [6, с. 6]. З окремих поодиноких публікацій у пресі та виступах на закритих зборах, це питання поступово переросло у політичне гасло, яке національно-демократичні сили в подальшому почали використовувати у політичній боротьбі.

Занепокоєння екологічною ситуацією було підсилене аварією на ЧАЕС, яка стала дуже популярною темою для обговорення і газетних публікацій. Від оспівування мужності ліквідаторів, з розгортанням гласності, автори статей почали звертати увагу на екологічні наслідки трагедії.

Реабілітація репресованих, ліквідація "білих плям" української історії у республіці не була таємницею, але і не піддавалася широкому розголосу [3, с. 54]. Тому, зацікавитися цим процесом могло по-суті лише вузьке коло людей, які мали відповідний до цього інтерес. У пошуках цікавих тем, відкриття історичних фактів спочатку розпочала публіцистика, використовуючи спогади очевидців, деякі доступні архівні документи. Опублікування нових, часто шокуючих, фактів історії України та СРСР дозволило значній частині інтелігенції переосмислити свою громадянську позицію, активно зайнятися пошуками історичної правди. Саме вони популяризували в маси нові ідеї, у подальшому стали ініціаторами створення правозахисних організацій, культурологічних клубів, виводили населення на мітинги та акції протесту.

Провідниками гласності стали засоби масової інформації. Поряд з національними питаннями та екологією, відкривалися для обговорення болючі для суспільства проблеми, опубліковувалися факти, які раніше не могли стати предметом широкого розголосу, практично не визнавалися офіційно.

На фоні колишнього одностайного схвалення в пресі радянського способу життя, відносно відкрите обговорення існуючих у країні проблем спричинило гострий до них інтерес, цікавість до висвітлення подій із позиції відвертості. Такі тенденції яскраво виявились і поширювалися з центру. У Москві вже у 1986 р. Є.Додолев був визнаний найкращим журналістом року за низку публікацій у виданні "Московський комсомолец", присвячених валютним повіям. Вони підняли тираж газети на рекордну висоту і загальносоюзне визнання. Шокуюча правда відразу стала модною.

Зважаючи на консервативність української республіканської преси, гострих проблемних публікацій у ній було менше, ніж у центральних виданнях. Специфіка української гласності полягала в її національному забарвленні. Але аналізуючи тогочасну пресу, можна помітити тенденцію до обговорення суспільних явищ, які

раніше були своєрідними табу. У газетах перепліталися публікації на теми, що заохочувались згори: про зловживання дрібними чиновниками службовим становищем, про порушення трудового законодавства, про "відсіч сірій літературі", про відновлення "чистого і чесного імені керівника-комуніста" [19, с. 8], з тими, які в принципі не були бажаними, але стали можливими для обговорення завдяки гласності.

Зокрема, в українській республіканській пресі з'явилися окремі матеріали, близькі за тематикою до проблеми, піднятої Є.Додолевім. Так, лист читачки, надрукований в "Літературній Україні" під назвою "Більше мовчати не могу" розповідає про інтимні стосунки з начальством як дієвий спосіб для жінки отримати роботу і просуватися в подальшому по службовій драбині. У кінці листа виражався сумнів з приводу того, що його опублікують, бо "...про бруд ви не пишете прямо і відверто. Все прикрашаєте дійсністю..." На що редакція відповіла: "Як бачите, лист ми ваш все ж опублікували..." [2, с. 6]. Лист був опублікований, оскільки ситуація на той час вже змінилась. Це був один з проявів "відсічі сірій літературі", як і відсічі сірій одноманітній пресі. Так само, як і збільшення кількості публікацій на кримінальні теми. Окрім статей про масштабні злочини, розкрадання державного майна і покарання винних за це, поширювалися замітки про побутові злочини. У таких публікаціях головна увага приділялася підліткам та молодим людям, які чинили злочини заради наживи [8, с. 7], або в стані алкогольного сп'яніння [9, с. 8].

Підняті теми хвилювали суспільство, примушували замислитися над проблемами та їх причинами, що знаходило відгук у читачьких листах. Часто відповіді до газет писали люди старшого покоління, які причину таких ситуацій вбачали у низьких моральних якостях молодих людей, у недоліках виховання як у школі, так і вдома. Звинувачували також саму систему, особливо байдужий до всього бюрократичний апарат [1, с. 8].

Іншим проявом гласності була критика. Вона заохочувалася керівництвом, мала на меті пробудити суспільну свідомість. Тема бюрократичних недоліків і зловживань була широко представлена у пресі та виступах. Вона прослідковувалася від приходу до влади М. Горбачова і до розпаду СРСР. І з розгортанням перебудовних процесів ця критика ставала все більш різкою та гострою. Публікації про непорядність чиновників, відсутність комуністичних ідеалів з 1987 р. регулярно з'являлись у кожному номері як центральних, так і республіканських видань. Так само вони перейшли у новостворені друковані органи неформальних організацій, де проблему вже називали не просто "зловживанням службовим становищем", а "корупцією" [7, с.2]. Замітки про корупцію викликали бурхливі емоції читачів, спонукали їх до обговорення цієї теми в листах і подальших публікаціях [18, с.2]. Для читача ставало зрозумілим, що зловживання є всеохоплюючими, що вони пронизують усі сфери суспільного життя. Якщо раніше можна було цього не помічати, то тепер кожен був поставлений перед фактом, що корупція – хвороба державного механізму.

Проте, обговорення проблеми не приносило жодних результатів для її вирішення. Навіть навпаки, надавало зловживанням своєрідної легітимності. Показовою стала стаття "Приватна розмова з директором універсаму" в "Літературній Україні", де інтерв'ю анонімно дала директорка універсаму, в минулому директорка ресторану, яку зняли з посади за зловживання під її керівництвом. Вона відверто розповіла журналісту про свої думки з приводу усієї системи торгівлі в Радянському Союзі: "Ось дивіться, в магазинах нічого немає, а зайдіть на свята у будь-яку квартиру – на столі хіба що смаженого

страуса бракує. Звідки?... Той знає того, а той – того, той дає йому те, а той – те... І діти наші ростуть у такій обстановці". Викривальні статті про зловживання, зокрема серед ревізорів, які мали б перевіряти кожне підприємство, і той же універсам, не мали реального впливу на ситуацію: "Якщо не помиляюсь, разів з п'ять ви порушували проблеми ревізійної роботи. І що змінилося? Хто відреагував на ваші заклики і пропозиції?" Так само, на прикладі інституту торгівлі, показовим було реальне ставлення керівників до існуючої в державі системи: "Щоб виправити становище в торгівлі, слід міняти всю систему торгівлі. Як саме? Нехай про це думають інші. Мене ж особисто нинішня система цілком задовольняє..." [10, с. 8].

З вищесказаного, читачі могли зробити такі висновки. По-перше, навіть причетних до зловживань посадових осіб, замість реального покарання часто просто переводили на іншу рівноцінну посаду. По-друге, гасла перебудови про критику і кадрову політику, у дійсності порожній звук, вони не працюють. По-третє, керівники цілком задоволені системою, система їх захищає і міняти її вони не збираються.

У наслідок розширення гласності, склалася негативна для держави ситуація. Адже, дозволивши офіційно висвітлювати існуючі проблеми, влада фактично брала на себе зобов'язання щодо їх вирішення. Проте, її діяльність не давала бажаних результатів. Це неминуче призводило до її дискредитації в очах суспільства. Висвітлюючи проблеми і не вирішуючи їх, радянська влада розписувалася у своїй безпорадності. Таким чином, у людей почало формуватися почуття безкарності. Багато хто почав жити за принципом "дозволено все, що не заборонено", а часом і те, що було офіційно заборонено, залишалось дозволеною на практиці.

Одним з проявів гласності стало припинення глушіння західних радіопередач з жовтня 1988 р. Трансляція, прослуховування і співпраця з західними радіостанціями нарешті перестала бути заборобою. Таким чином, воно стало доступним для широкого кола слухачів. У цей же час, починаючи з 1986 р. дещо змінилися акценти західної пропаганди. На заході відзначили збільшення інтересу радянських громадян до внутрішньої проблематики в країні, яке було спричинене "новим курсом" М. Горбачова. Якщо раніше у західному радіомовленні домінували питання міжнародного життя, з 1986 р. більше половини програм стали націленими на проблеми розвитку радянського суспільства [13, арк. 52]. Слід зазначити, що зауваження і теми, підняті у таких програмах, були досить влучними. Зокрема, під сумнів ставився науковий характер стратегічних і тактичних установок, прийнятих на XXVII з'їзді КПРС, можливість їх втілення у життя. Внутрішню політику партії описували як низку помилок, що при погіршенні стану економіки трактувалось як свідчення кризи соціалізму. Курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни називали черговою "декларацією партії" і висловлювали сумнів у його дієвості. У радіопередачах доводили, що принцип соціалістичної власності на засоби виробництва не здатен створити дієві стимули для праці. Найбільш болючою темою було порівняння середнього рівня заробітної плати в СРСР і західних країнах, співставлення купівельної спроможності рубля та долара, порівняння якості товарів, комфортності житла та ін. Згадувався також рівень захисту прав і свобод громадянина, реальні здобутки демократії на противагу засиллю бюрократії та порушенням соціалістичної законності у Радянському Союзі, пригнічене становище національних культур та мов [13, арк. 53 – 61].

Після фактичної легалізації закордонних радіопередач західна і радянська пропаганди зіткнулися лоб в лоб. І це зіткнення було не на користь останньої. Адже невдачі горбачовської політики красномовно доводили справедливості багатьох закидів на її адресу. Пересічний громадянин на власні очі переконувався у безрезультатності задекларованих "перебудовою" гасел, кожного дня стикався із засиллям бюрократії, неякісними товарами і їх дефіцитом. Все радянське поступово ставало просто не модним, особливо серед молоді. Радянська пропаганда, послабивши цензуру, зазнала поразки.

Наростання кількості нової інформації, співставлення її з дійсністю спонукало населення до реакції. У цей час багато хто продовжував писати листи до КПРС. Можна припустити, що цим займалися люди, які ще не втратили до неї довіру. Велика кількість таких листів містила в собі пропозиції по вдосконаленню роботи державного механізму, а також скарги на порушення з боку чиновників [17, арк. 12, 38, 47]. Але переважали прохання і надії на допомогу партії у вирішенні власних проблем – побутового обслуговування, соціального забезпечення, житлового питання [14, арк. 35].

Зросла кількість людей, які розчарувалися у комуністичній партії. Ті, хто довіру вже втратив, ставали прихильниками демократії. Для населення УРСР у цьому процесі велику роль відіграла українська інтелігенція, завдяки якій населення побачило альтернативу. В Україні ця демократична альтернатива мала національне забарвлення.

У 1989 р. зусиллями інтелігенції був створений НРУ за перебудову. Його ідеологічною основою стало національне відродження. На з'їзді НРУ 8-10 вересня в Києві у промовах вже почали лунає думки про звільнення від політичної та економічної залежності від центру, відродження національної культури та релігії, обговорювались екологічні, економічні проблеми [5, арк. 79-105].

Участь письменників і літераторів, відомих всій республіці, надала ідеям Руху своєрідної легітимності в очах суспільства, дозволила залучити до нього велику кількість людей. З 1989 по 1991 на території УРСР утворилося понад двадцять політичних партій та об'єднань. У цей же період відбулися численні акції культурницького, екологічного і політичного спрямування [4, с. 102].

Слід зазначити, що до 1988 не було масових виступів, протестів. Заклики влади до суспільної активності в перші роки перебудови (1985-1986) не досягали бажаних результатів. Суспільство в основній своїй масі не мало активної громадянської позиції. Ініціативу, яка подавлялася протягом тривалого часу, було не так просто відновити. Навіть після того, як в порядку експерименту у 1987 р. було вперше дозволено спробувати вибрати місцевого владу по багатомандатним виборчим округам, демократичні впровадження не були належним чином використані. В окремих областях збори щодо висунення кандидатів у депутати проходили за звичною схемою. У 5 857 випадків обговорювалася лише одна кандидатура. У результаті, навіть при розширенні можливостей, за участі 99,9% виборців запропоновані кандидати отримали приблизно 99,5% підтримку [15, арк. 57]. Населення "проковтнуло" і чорнобильську трагедію, як усі інші трагедії до цього. Адже активні виступи на екологічну тематику почалися не з літа 1986 р., а вже після створення неформальних організацій відповідного спрямування, таких як асоціація "Зелений світ". Тому, саме інтелігенція стимулювала розвиток громадської думки. Настрої почали змінюватись через притік нової інформації.

Особливістю гласності в УРСР стало те, що спливали суперечливі сторінки української історії, відкриття і обговорення яких призвело до поляризації суспільно-

політичних настроїв населення на східній та західній Україні. У той час, як переважно на заході і в центрі домінуючими були національно-демократичні ідеї, які представляв в основному НРУ, на сході та півдні більш активним був робітничий рух, який з 1989 р. стали представляти страйкові комітети [11, с. 42]. На сході ідеї Руху зустрічали досить холодно. Населення, яке зокрема в Донбасі на 45% складалося з росіян і приблизно 40% від українців було російськомовним, відлякували націоналістичні гасла та жовто-блакитні прапори [12, с. 8].

Плуралізм думок на початку 1990-х взагалі призвів до неконтрольованої ситуації. У республіці, окрім звичного поділу на схід-захід, з'явилися сепаратистські тенденції в окремих регіонах. Так у Криму за вихід зі складу УРСР агітували члени Севастопольського товариства російської культури імені О.С.Пушкіна, "Союз патріотів Криму", Кримське відділення Демократичної партії Росії та деякі депутати обласної ради; у Закарпатській області за створення автономії агітувало Товариство карпатських русинів, яке порушило це питання перед Верховною Радою УРСР, посилюючись на існування Підкарпатської Русі у складі Чехословацької республіки з жовтня 1938 по березень 1939 років; на півдні України "Демократичний союз Новоросії" (ДСН) проголосив своєю метою створення в межах Одеської, Миколаївської, Херсонської, Дніпропетровської областей та ряду придністровських регіонів Молдови "Новоросійського демократичного державного утворення у складі Української Федерації". Програма ДНС поширювалася через місцеву пресу; у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях серед політиків лунали заклики до проголошення Галицької автономії; у ряді регіонів пропонувалися плани відродження Донецько-Криворізької республіки, яка проіснувала неповних два місяці у 1918 році, і входження її на правах автономії до Російської Федерації [16, арк. 28 – 31].

Таким чином, гласність була впроваджена вищим керівництвом з метою активізації суспільства, здобуття широкої підтримки запровадженню курсу реформ, тому вона мала обмеження і контролювалася владою на початкових етапах. Виразником гласності стали засоби масової інформації. В Україні її впровадження мало національне забарвлення, акцентувалася увага на характерних для республіки проблемах, таких як екологія та історія. Поряд з цим, розглядалися гострі питання соціального характеру – алкоголізм, проституція, корупція, моральні цінності.

Підняті питання зацікавили населення, примусили замислитися над проблемами, шукати їх вирішення, що знаходило відгук у читачьких листах. Публічне обговорення проблем було рівнозначним офіційному визнанню їх існування. А це, в свою чергу, поклало зобов'язання на владу щодо їх вирішення. Розмови без реальних результатів викликали суспільне невдоволення. Це невдоволення було підігране західною пропагандою, яку фактично легалізували теж завдяки гласності.

Реакція населення, з одного боку, виражалася у листах до вищих посадових осіб з пропозиціями та скаргами. Але, з іншого боку, зростала кількість розчарованих у можливостях партії. Ці люди підтримували демократичні рухи, які в УРСР мали національне забарвлення.

З поглибленням демократичних перетворень рухи набували політичного спрямування, що спричинило політизацію населення. Велику роль у цьому процесі відіграла українська інтелігенція.

У той же час, плуралізм думок призвів не лише до поділу України на схід – захід, а й виявив тенденції до сепаратизму в окремих регіонах УРСР.

1. Більше мовчати не можу (огляд листів) // Літературна Україна. – 1987. – 25 червня. 2. Більше мовчати не можу // Літературна Україна. – 1987. – 26 березня. 3. Бойко О.Д. Нариси з новітньої історії України (1985 – 1991). – К., 2004. – 357 с. 4. Гарань О.В. Убити дракона: 3 історії Руху – та нових партій України. – К: Либідь, 1993. – 197 с. 5. Державний Архів Вінницької області (ДАВО). – Ф. П – 136. – Оп. 85. – Спр. 68. 6. Керуючись чуттям єдиної родини // Літературна Україна. – 1987. – 9 квітня. 7. Корупція // Вільне слово. – 1990. – червень №12. 8. Посмішка Авгура // Літературна Україна. – 1987. – 8 січня. 9. Постфактум // Літературна Україна. – 1987. – 23 квітня. 10. Приватна розмова з директором універсаму // Літературна Україна. – 1987. – 12 березня.

11. Русначенко А.М. Пробудження. Робітничий рух на Україні 1989–1993 рр. – К.: Вид. дім "KM Academia". – 1995. – 228 с. 12. Рух в Донбасі // Вибір. – 1989. – 9 жовтня. 13. Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2981. 14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 3421. 15. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2362. 16. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2969. 17. Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади України (ЦДАВОВУ). – Ф. Р – 2. – Оп. 15. – Спр. 7. 18. Ще про корупцію // Вільне слово. – 1990. – червень №15. 19. Як украли мільйон // Літературна Україна. – 1987. – 19 лютого.

Надійшла до редколегії 27.01.10

I. Горпинченко, асп.

## СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

*У статті аналізуються праці, присвячені еволюції соціального статусу православного духовенства в Україні другої половини ХІХ ст., зокрема, його правового становища, рівня духовної освіти і матеріального забезпечення.*

*In the article there are analyzed works, dedicated to the evolution of social status of the Orthodox clergy in Ukraine in the second half of 19th century, including its legal status level of theological education and financial support.*

Відродження інтересу до історії православної церкви в умовах розбудови суверенної Української держави закономірно впливає як з усвідомлення теперішнього місця церкви в системі суспільних інститутів, так і її ролі як провідної конфесії у формуванні громадянського суспільства та в збереженні національної ідентичності.

Вартісне значення для інтенсивного пошуку відповідей на сучасні виклики має церковно-православна історія другої половини ХІХ ст. – епохи глибоких суспільних перетворень, що суттєво вплинули на становище церкви і в Україні, й на соціальний статус духовенства, залученого російською державою і синодальним чиновництвом до здійснення суперечливої місії. В основі конфлікту ціннісних орієнтирів тогочасного духовенства – лежав неприродний симбіоз його духовного подвижництва на ниві власне церковного служіння з апологетикою його державного устрою, переважаючою зорієнтованістю на консерватизм суспільного й церковного укладу, нейтралізацію українського національного відродження й тотальну русифікацію.

Однак можливість тлумачення зазначених явищ з різних ідеологічних позицій спричинила появу альтернативних концептуальних підходів науковців та публіцистів до висвітлення статусу православного духовенства в тогочасному суспільстві.

Мета статті – виявлення основних концептуальних підходів та тенденцій в розвитку історіографії проблеми на основі аналізу історичних праць, що з'явилися упродовж другої половини ХІХ – початку ХХІ століть. Огляд наукових досліджень дозволяє виокремити основні концептуальні підходи до оцінки соціального статусу духовенства в Україні другої половини ХІХ століття. Ця оцінка виводилась вибірково або комплексно на основі трьох основних критеріїв – його правового становища, рівня освіти, якості матеріального забезпечення і соціальної захищеності, які загалом і визначали місце православного духовенства серед інших верств населення.

В історіографії проблеми виокремлюється декілька концептуальних підходів. Перший з них – *соціально-критичний* – розглядає православне духовенство України другої половини ХІХ ст. як патроноване державою, а відтак дискредитоване фактом зрощення з нею. Воно характеризувалося як консервативне, соціально пасивне й розколоте внутрішнім антагонізмом між чернечою аристократією і величезною масою білого духовенства, що за всіма параметрами тяжіло до середнього класу. З національної точки зору українське духовенство тлумачилось як російське, покликане захищати інтереси "триєдиної руської народності" – великоросів, малоросів та білоросів. Серед представників такого підходу

переважають російські дореволюційні та сучасні дослідники А. Папков, В. Розанов, П. Успенський, Є. Грекулов, А. Полонський та ін. [33; 39; 19; 8; 35].

Представники другої – *апологетичної течії* (переважно російської дореволюційної) – прагнули ідеалізувати навіть залежність духовенства від держави, трактуючи її як симфонію в дусі уваровської теорії "православля, самодержавія і народності", а також воліли не вбачати конфлікту між "білим" та "чорним" духовенством: Є. Голубинський, Л. Тихомиров, А. Ніколін та О.Золотарьов [7; 42; 31; 16].

Репрезентанти третього, *атеїстичного напрямку*, сприймають духовенство як цілковито реакційну верству, що є зайвою в соціальній структурі суспільства. Серед них – П. Бляхін, Г. Прошин, С. Білинець, В. Тітлінов та ін. [2; 36; 1; 41].

Нарешті, в руслі четвертого – *національно-критичного* концептуального підходу – залежне від держави православне духовенство України сприймалося як переважно русифіковане з властивими йому реакційними ідеалами в національно-церковній сфері, що домінували й проявлялись у викоріненні українських церковно-національних традицій та уніфікації церковного життя на загальноросійських засадах: М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Власовський, Г.Надтока, В. Меша та ін. [10; 13; 6; 30; 28].

Звичайно, названі підходи не вичерпують їх наявного розмаїття, але дають можливість уявити, наскільки широким і суперечливим є діапазон оцінок соціального статусу православного духовенства тієї епохи. Важливо відзначити, що характеристика *соціального статусу духовенства* в дореволюційний період, по суті, не супроводжувалась використанням самого цього поняття. Дослідники обмежувались здебільшого однобічними оцінками, які виявлялись штрихами до соціального портрету кліру, чернецтва і вищої церковної ієрархії.

Один із перших серед дореволюційних дослідників церкви часів Александра II доби реформ А. Папков, присвятивши свою статтю відтворенню соціального портрету православного духовенства, описував його через призму ставлення до нього з боку інших верств населення. Зі статті стає зрозумілим, що автор вважав духовенство пригнобленою державою й неавторитетною "кастою". Узагальнюючи висновки науковців і публіцистів, він наділяв духовенство рисами "раболепія" і "мертвенності", байдужості та формалізму, матеріальної бідності й неприглядної побутової поведінки [33, с. 183]. "Гнаною верствою" називає його й Т. Буткевич, особливо зупиняючись на несприйнятті духовенства інтелігенцією [3, с. 3-4].